

Hüseynova Aynur³

ƏRƏB DİLİNDƏ BITİŞƏN ƏVƏZLİKLƏR

İsim, sifət, say və başqa nitq hissələrinin yerində işlənərək qrammatik əlamətlərini qəbul edən əsas nitq hissəsi əvəzlilik adlanır. Əsas nitq hissələri içərisində əvəzlilik ümumi, mücərrəd məzmununa malik olması ilə fərqlənir. Əvəzliyin konkret lüğəvi mənası yoxdur. O, hansı nitq hissəsini əvəz edirsə, həmin nitq hissəsinin məzmununa və qrammatik mənasına uyğunlaşır. Buna görə də əvəzliyin mənası ancaq cümlə, mətn daxilində məlum olur. Əvəzlilik üçün səciyyəvi olan cəhətlərdən biri də onun məzmununda şərtiliyin olmamasıdır. Məsələn, “o” əvəzliyini bütün III şəxsə aid olan əşyalara, “necə” əvəzliyini bütün sifətlərə aid etmək olar. Bu sözlərin konkret hansı sözə aid edilməsi isə yalnız cümlə və mətn daxilində aydınlaşır.

Əvəzliklərin özünəməxsus morfoloji əlaməti də yoxdur. Əvəzlilik hansı nitq hissəsini əvəz edirsə, onun morfoloji əlamətlərini də qəbul edir. Məsələn ismi əvəz etdikdə isim kimi hallanır, cümlədə mübtədə və tamamlıq olur, xəbərlilik şəkilçisi qəbul edərək cümlədə ismi xəbər olur, ismin sualına cavab verir, sifəti əvəz etdikdə onun sualına cavab verir, əşya məzmunlu sözdən əvvəl gələrək, onunla yanaşma əlaqəsinə girir, cümlədə təyin olur və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvəzliklər daha çox adlarla bağlı bir nitq hissəsidir.

Hansı nitq hissəsini əvəz edə bilməsindən asılı olaraq, əvəzliyin fərqli məna növləri formalaşır.

Müasir Azərbaycan dilində əvəzliklərin aşağıdakı növləri vardır: şəxs əvəzliyi, işarə əvəzliyi, sual əvəzliyi, qeyri-müəyyən əvəzlilik, təyini əvəzliklər, inkar əvəzliyi, nisbi əvəzliklər.

Şəxs əvəzlikləri şəxs anlayışını heç bir konkretlik bildirmədən, ümumi şəkildə ifadə edən əvəzliklərdir. Şəxs əvəzlikləri bunlardır: mən, sən, o, biz, siz, onlar. İsimlərin yerində işlənir və kim?, nə? suallarından birinə cavab verir. Şəxs əvəzlikləri isimlər kimi hallanır.

Qeyri-müəyyən əvəzliklər qeyri-müəyyən şəxsi, əşyanı bildirən sözlərdir. Qeyri-müəyyən əvəzliklər bunlardır: biri, kimi, kimsə, nə isə, hamı, hərə, bəzi və s. İsimlərin yerində işlənir. İsimlər kimi hallanır.

İşarə əvəzlikləri əşyaya ümumi şəkildə işarə edən əvəzliklərdir. İşarə əvəzlikləri bunlardır: o, bu, elə, belə, həmin. O, bu, həmin - sifətin yerində işlənir. Elə, belə - sifətin və zərfin yerində işlənir. O, bu - ismin də yerində işlənir. Belə olduqda cəmlənir, hallanır, ismin suallarına cavab verir.

Sual əvəzlikləri sual məqsədilə işlədilən sözlərdir. Sual əvəzlikləri bunlardır: kim?, nə?, hara?, necə?, nə cür?, hansı?, nə zaman?, haçan?, və s. Sual əvəzlikləri əvəz etdiyi nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətlərini daşıyır.

Təyini əvəzliklər cümlədə isimdən əvvəl gələrək, onları təyin edən sözlərdir. Təyini əvəzliklər bunlardır: öz, bütün, hər, filan, bəzi və s. Öz əvəzliyi mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edib dəyişə bilir: özüm, özün, özü, özümüz və s.

Inkar əvəzlikləri dilimizdə böyük işlənmə tezliyinə sahib olub heç sözünün başqa sözlərlə birləşməsindən əmələ gəlir. İnkara əvəzlikləri bunlardır: heç kim, heç kəs, heç biri, heç nə, heç bir şey, heç bir kəs və s.

Nisbi əvəzliklər sual əvəzliklərindən sintaktik funksiyasına görə fərqlənir. Onların morfoloji adı nisbi əvəzlilik, sintaktik adı isə bağlayıcı sözdür. Bunlar tabeli mürəkkəb cümlədə işlənilib, komponentlərin bir-birinə bağlanmasına kömək edir: kim (ki), nə (ki), hər kim (ki), hər nə (ki), nə vaxt (ki), nə qədər (ki) və s.

Ərəb dilində yuxarıda qeyd olunan əvəzlilik növlərinin hamısının tərcümə variantları mövcud olsada, ərəb qrammatik qaydalarına görə əvəzliyin yalnız iki növü var. Bu iki növə yalnız şəxs əvəzlikləri və onların hallanmış variantları daxildir. Azərbaycan dilindəki digər əvəzliklər isə ərəb qrammatikləri tərəfindən əvəzlilik bəhsinə aid edilmir.

Ərəb dilində şəxs əvəzlikləri hallanmır. Yəni, amilin təsiri ilə sonları dəyişmir. Lakin hər halın (raf, cərr və nəsb hallarının) özünə xas olan şəxs əvəzlikləri (damirləri) vardır. Həmçinin hər halın şəxs əvəzlikləri yanaşı gəldiyi sözlərə bitişən və ayrı yazılan olmaqla iki yerə bölünürlər. (2,41)

1. الضمائر المنفصلة (munfəsil damirlər) – ayrı yazılan əvəzliklər

Buraya adlıq halda olan şəxs əvəzlikləri (munfəsil raf damirləri) daxildir:

أنا mən , أنت أنت (أنت) sən , هو (هي) o , نحن biz , أنتم (أنتم) siz , هم (هن) onlar

siz ikiniz, هما onlar ikisi

2. الضمائر المتصلة (muttəsil damirlər) – bitişik yazılan əvəzliklər

Buraya bitişən yiyəlik və təsirlik hal əvəzlikləri (muttəsil cərr və nəsb damirləri) daxildir. Beləliklə, yiyəlik və təsirlik hallarda adlıq halın şəxs əvəzliklərini “bitişən əvəzliklər” əvəz edir.

Bitişən əvəzliklər isim, isimləşmiş söz, feil, yiyəlik və təsirlik hal tələb edən köməkçi nitq hissələri ilə işlədilərək müxtəlif mənalar (malikiyyət, mənsubiyyət, vasitəli və ya vasitəsiz tamamlıq və s.) bildirir. (8, 213)

Bitişən əvəzliklər aid olduqları isimlərin sonuna əlavə olunaraq mənsubiyyət şəkilçilərinin və yiyəlik əvəzliklərinin mənalarını verir. İsimlərlə işlədilən bitişən əvəzliklər “ım/im”, “ın/in”, “ı/i” və s. yiyəlik əvəzliklərinin mənalarını verir. Bitişən əvəzliklərə aşağıdakılar daxildir:

Tək	Cəm	Təsniiyə
I ي -	نا -	
II ك (ك)	كم (كن)	كما -
III ه (ها)	هم (هن)	هما -

Bitişən əvəzliklər isimlərə qoşulduqda onlar üçün bir növ artikl vəzifəsini icra edir və onları müəyyənləşdirir.

³ Bakı Dövlət Universiteti

Bu səbəbdən bitişən əvəzlik qəbul etmiş isimlərin tənvinə və artiklı olmur. Bitişən əvəzlilər hallanmır, yalnız bəzilərinə fonetik dəyişikliklər müşahidə olunur. Bitişən əvəzlikli sözlər hallanarkən ismin sonundakı hal saitləri dəyişir. I şəxs tək bitişən əvəzliyini qəbul etmiş isim hər üç halda eyni şəkildə qalır. Məsələn: مُعَلِّمِي müəllimim; müəllimimin; müəllimimi

1) ە - ilə bitən sözlərə bitişən əvəzlilər qoşulduqda ە -yə keçir. Məsələn: جُمْهُورِيَّتِنَا bizim respublikamız
2) هُ، هُنَّ، هُمْ، هُنَّ bitişən əvəzlilərinin [u] saiti [i], [i:] və [y] səslərindən sonra çevrilib [u] olur: هُ، هُنَّ، هُمْ [-hi], [-him], [-hinna] və [-himə]. Məsələn:

هُنَّ onların kitabı haqqında; فِي كِتَابَيْهِ onun iki kitabında

3) Müzəkkər düzgün cəmdə və təsniyədə sonuncu ن atılır. Bunun nəticəsində açıq heca əmələ gəlməsinə baxmayaraq vurğu dəyişmir. Məsələn:

A. مَهْنَدِسُونُكُمْ - müəndisünük (müz.) mühəndisləriniz

Y. və T. مَهْنَدِسِيكُمْ - müəndisiküm sizin mühəndislərinizin; sizin mühəndislərinizi

Bitişən əvəzliyin I şəxs tək (ي) ilə işləndikdə o, ي - [yə] formasına keçir və

(-وي) - [u:yə] fonetik dəyişiklik nəticəsində çevrilib (ي) - [-iyyə] olur ki, bu da hər üç halda özünü göstərir.

Məsələn:

ي مَدْرَسِيَّ - مدرسيي A., Y., T. müəllimlərim; müəllimlərimin; müəllimlərimi

A. مَدْرَسِيَّ الشَّهِيرُونَ mənim məşhur müəllimlərim

Y., T. مَدْرَسِيَّ الشَّهِيرِينَ mənim məşhur müəllimlərimin; mənim məşhur müəllimlərimi

Bitişən əvəzlik qoşulmuş ismin hallanmasına da “bitişik vəziyyətdə hallanma” və ya “tərkibi hallanma” deyilir. Əvvəlində daim [i] saiti olan I şəxs tək bitişən əvəzliyi çıxarmaqla qalan bitişən əvəzlilərlə hallanarkən üçhəllü isimlər adlıqda [u], yiyəlikdə [i], təsirlilikdə [ə] qəbul edir.

Bitişən əvəzlilər isimlərlə işləndikdə bir növ nisbət şəkilçiləri mənasını kəsb edərək, əşyanın kimə və ya nəyə mənsub olduğunu bildirir və yerinə görə “öz” mənasını da verir. (2,121)

Bitişən əvəzlilərin isimlərlə işlədilməsinin nümunəsi:

بَلَدِي، بَلَدِكَ (بَلَدِكْ)، بَلَدُهُ (بَلَدُهْ)، بَلَدُنَا، بَلَدُكُمْ (بَلَدُكُمْ)، بَلَدُهُمْ (بَلَدُهُمْ)، بَلَدُكُمْ، بَلَدُهُمَا
Tərcümə: Mənim ölkəm, sənin ölkən, onun ölkəsi və s.

Bu misallar yiyəlik halda: بَلَدِي، بَلَدِكَ (بَلَدِكْ)، بَلَدُهُ (بَلَدُهْ) və s, təsirlilik halda: بَلَدِي،

(بَلَدِكْ)، بَلَدُهُ (بَلَدُهْ) və s. olur.

Bitişən əvəzlik qəbul etmiş isim cümlələrin xəbəri və mübtədası rolunda çıxış edə bilər. Məsələn: هَذِهِ دِرَاسَتُهُمْ - Bu onların tədqiqatıdır.

هَذَا صَدِيقُهُ الْفَقِيمُ - Bu onun köhnə dostudur. Xəbərimiz yenidir. - خَبَرُنَا جَيِّدٌ

Bitişən əvəzliklə işlədilən köməkçi nitq hissələri bilavasitə özlərindən sonra gələn ad qruplu sözləri, o cümlədən bitişən əvəzliləri təsirlilik halda ifadə edir: (1,127)

1) عَلِيٌّ، بَلَدِي، بَلَدِكَ، بَلَدُهُ، بَلَدُنَا، بَلَدُكُمْ، بَلَدُهُمْ، بَلَدُهُمَا

2) عَلِيٌّ، بَلَدِي، بَلَدِكَ، بَلَدُهُ، بَلَدُنَا، بَلَدُكُمْ، بَلَدُهُمْ، بَلَدُهُمَا

3) عَلِيٌّ، بَلَدِي، بَلَدِكَ، بَلَدُهُ، بَلَدُنَا، بَلَدُكُمْ، بَلَدُهُمْ، بَلَدُهُمَا

Tərcümə: Ola bilsin mən (sən, o, biz, siz, onlar, siz ikiniz, onlar ikisi)

Şəxs əvəzliyi اِنِّ - dən sonra bitişən əvəzliyə çevrilərək I şəxsin təkində və cəmində iki variantda olur: اِنِّي və يا اِنِّي həqiqətən mən, doğrudan da mən; اِنَّا və يا اِنَّا həqiqətən biz, doğrudan da biz.

Bu fonetik hadisə təkə - اِنِّ -yə deyil, ümumiyyətlə təsdiqli ن bitən hər hansı bir sözlə birləşməyə aiddir. Qalan bitişən əvəzlilər köməkçi sözlər ilə işləndikdə heç bir dəyişiklik baş vermir.

Bitişən əvəzlilər ön qoşmalarla işlədilərək müxtəlif mənaların ifadəsinə xidmət edir. Bitişən əvəzlilər hallanmır, onlardan yalnız bəziləri fonetik dəyişikliklərə məruz qalır. (3,113)

1) اِنِّ - ön qoşması bitişən əvəzlilərlə işləndikdə I şəxs tək çıxmaq şərti ilə qalan hallarda o, اِنِّ formasını alır. Məsələn: اِنِّي (mənim, mənim üçün), اِنِّكَ (sənin, sənin üçün), اِنِّهَا (onun, onun üçün)

2) Sonu ن - ilə bitən ön qoşmalar bitişən əvəzlilərlə işləndikdə I şəxs tək və cəmdə ن qoşulaşır. Məsələn: مَنِّي، مَنَّا (məndən, bizdən)

3) اِنِّي - ön qoşması bitişən əvəzlilərlə işləndikdə I şəxs tək qoşulaşır və اِنِّي şəklini alır.

4) Sonu əlif məqsurə ilə bitən اِنِّي - nəzdində، اِنِّي - [a/ə], [ya/yə] və اِنِّي - üzərində kimi ön qoşmalar bitişən əvəzlilərlə işləndikdə I şəxsin təkində اِنِّي - qoşulaşaraq اِنِّي - mənim nəzdimdə، اِنِّي - mənə، اِنِّي - üzərimdə formasını alır. Qalan hallarda əlif məqsurə ي hərfinə keçir. Məsələn:

اِنِّي، اِنِّكَ (اِنِّكَ)، اِنِّيهِ (اِنِّيهِ)، اِنِّيهِمْ (اِنِّيهِمْ)، اِنِّيْكُمْ، اِنِّيْهُمَا

Tərcümə: Mənim nəzdimdə, məndə; sənin nəzdində, səndə; və s.

Bitişən əvəzlilər yalnız təsiri feillərlə işlədilərək vasitəsiz tamamlıq bildirir və dilimizə adətən “məni”, “səni”, “onu”, və s. kimi tərcümə olunur. (6,95) Məsələn: مَنِّي تَرَجَمْتُهُ Mən onu tərcümə etdim; مَنِّي شَاهَدْتُهُ Mən onu gördüm.

Bu zaman bir neçə dəyişiklik baş verir:

1) اِنِّي çevrilib اِنِّي olur. Məsələn: اِنِّي فَمَنِّي O (müz.) məni başa düşdü.

2) اِنِّي - şəxs sonluğuna و əlavə edilir və o، اِنِّي - şəklini alır. Məsələn:

اِنِّي عَرَفْتُمُوهَا Siz (müz.) onu (müən.) tanıdınız.

3) اِنِّي - şəxs sonluğundakı deyilməyən əlif atılır. Məsələn:

هَلْ شَاهَدْتُمْكُمُ? Onlar (müz.) sizi gördülərmi?

İki dəfə təsirli olan feillər bəzən eyni zamanda iki bitişən əvəzlik qəbul edə bilər. Məsələn: **أَعْطَانِي -أَعْطَى + نِي + هُ**
O (müz.) onu mənə verdi.

Azərbaycan dilində əvəzliliklərin biri yönülük, digəri təsirlik olduğu halda, ərəbcədə hər iki əvəzlik təsirlikdədir. Təsirlik hal mənasını verən bitişən əvəzliliklər **إِنِّي** ədatının köməyi ilə “ayrılıqda” da işləyə bilər.(3,606) Məsələn:

Tək	Cəm	Təsniyə
إِنِّي mənə	إِننَا bizi	
إِننَا sənə	إِنكُمْ sizi	إِنكُمَا sizin ikinizi
إِنهَآ onu	إِنهَم onları	إِنهُمَا onların ikisini

Bu kimi tərkiblərdə **إِنِّي** ədatı vasitəsiz tamamlıq kimi çıxış edən əvəzliyi qabarıq şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Məsələn:

إِننَا نَعْبُدُ Sənə (müz.) ibadət edirik biz.

Feilin bitişən əvəzliklə ifadə edilmiş iki vasitəsiz tamamlığı olduqda bunlardan biri (sıra ilə əvvəlincisi) feilə bitişdirilir, digəri isə həmin ədat vasitəsi ilə “ayrı” işləyə bilər. Məsələn: **أَعْطَانِي إِنهَآ** O (müz.) onu (müz.) mənə verdi.

Belə tərkiblərdə hər iki vasitəsiz tamamlıq feillə də işlədilə bilər. Məsələn:

أَعْطَانِيه O (müz.) onu (müz.) mənə verdi.

يَكْفِيكُم Onlar (müz.) sizə (müz.) bəsdir.

İki bitişən əvəzliyin bir söz yanında işlədilməsinə məsdərlərdə də təsadüf edilir, belə ki, məsdərə bitişən əvəzlik yiyəlik, “ayrı” işləyən əvəzlik isə təsirlik hal mənasını verir. Məsələn: **إِنهَآ إِنعْطَانِي** Mənim (müz.) onu (müz.) əta etməyim

Bitişən əvəzliyin **إِنِّي** ilə işləyən şəkildən xəbərdarlıq ifadə etmək üçün də istifadə olunur. Məsələn: **إِننَا** Özünü gözlə! **إِنكُمْ** Özünüzü gözləyin!

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Azərbaycan dilində

- 1.Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı, 1983
- 2.Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı, 1998
- 3.Məmmədov Ə.C.Ərəb dili. Bakı, 2013
- 4.Məmmədov Ə.C. Ərəb dili. Bakı, 2015
- 5.Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1992
- 6.Şəkərov E. Ərəb dilinin qrammatikası, III cild, Bakı. 2011

Türk dilində

- 7.Dr.Ahmet Yaşar. “Arapça`nın Temel Kuralları”, “Anadolu Matbaacılık” 1996
- 8.D.R. Mustafa Meral Çörtü. Sarf-Nahiv, 2005
- 9.Yrd.Doç.Dr.R.Resul Sevinç. Arapçanın Temel Gramer Kuralları. İstanbul, 2013

Rus dilində

- 10.Гранде Б.М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении.Москва, 2001
- 11.Ибрагимов У.Д. Интенсивный курс арабского языка. Москва, 2016
- 12.Кузьмин С.А. Учебник арабского языка. Москва, 1993

Ərəb dilində

- 13.1968 عباس حسن، النحو الوافي، القاهرة،
14. 1980 مصطفى الغلايين ، جامع الدروس العربية ، بيروت ،

Ключевые слова: Местоимения, слитные местоимения, притяжательные местоимения

Açar sözlər: Əvəzliliklər, bitişən əvəzliliklər, yiyəlik əvəzlilikləri

Key words: Pronouns, conjugated pronouns, possessive pronouns

Резюме

Слитные местоимения в арабском языке

Представленная статья посвящена слитным местоимениям арабского языка. Статья начинается с общих сведений о местоимении в общем языкознании. Далее перечисляются виды местоимений, существующие в азербайджанском и арабском языках, дается их краткая характеристика. После этого следует подробное объяснение слитных местоимений и правил их употребления с различными частями речи, приводятся примеры.

Summary

The conjugated pronouns in Arabic

The presented article is devoted to the conjugated pronouns of the Arabic language. The article begins with general information about the pronoun in general linguistics. The types of pronouns existing in the Azerbaijani and Arabic languages are listed below, their brief description is given. This is followed by a detailed explanation of the conjugated pronouns and the rules for their use with various parts of speech, examples are given.

RƏYÇİ: dos.N.Əfəndiyeva